

Православна црквена порта Сремскокарловачка

Написао проф. др Велимир Ђеримовић

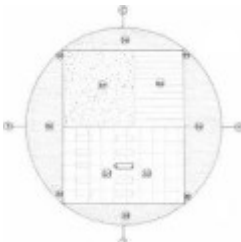
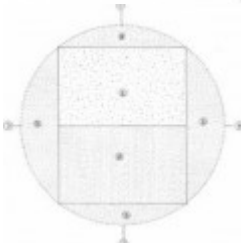
среда, 14. јул 2010. 10:59

ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНА ПОРТА СРЕМСКОКАРЛОВАЧКА¹

I део²

Проф. др Велимир Љ. Ђеримовић³

РЕЗИМЕ

Данас се мало зна да је настајање, степеновање и развој облика православне црквене порте, у институционалном и градитељском смислу, везано за древну институцију Хришћанства, односно за њену (хи)јерархијско-епархијску структуру, њено догматско учење и обредно-религиозне потребе православно профилисаног црквено-духовног бића.

Међутим, у духовном и просторном смислу, њено настајање и развој облика, везано је за онтолошко-духовни феномен. Управо на темељу Богојавног феномена као претходнице, православним обредно-религиозним чином, по принципу Богојавног (довољног) разлога и разликовања светог од световног (профаног) простора, артикулише се хијерофанично и теофанично култно место. Односно, препознаје се неки старији хришћански знак или топоним, као битна тачка ослонца у издвајању, настајању, димензионирању, волуменизацији и структурализацији светог простора на Богојавном месту или хијерофаничном и теофаничном гениус лоци.

Кроз хришћанску историју, традицију и стародревну културу, на тако крстоносно означеном, затим светошћу обдареном, дефинисаном и ограђеном светом месту, у духу са (хи)јерархијско-епархијским статусом и достојанством наречене православне црквено-духовне институције, оплемењују се свети волумени са иманентним и примереним просторно-градитељским јединицама и остварењима препознатљиве православне иконографије и морфологије. Оне недвосмислено артикулишу и афирмишу институционално степеновану црквено-градитељску структуру и типолошке облике на одређеном црквено-административном, односно помесном или неком митрополијском, епархијском и другом подручју.

Уочавање издвајање и одређивање типолошке структуре и просторно-градитељских облика црквене порте на делу историјског подручја Митрополије карловачке, везано је за ставропигијалну или првопрестолничку Архиепископију Митрополије, односно Патријаршије карловачке од краја 17. до почетка 20. века.

На тај начин, њено настајање и трајање, условили су значајни историјски догађаји, као што је Велика сеоба Срба 1690. г. и распад Аустроугарске монархије 1918. г.

Кључне речи: Митрополија и Архиепископија карловачка, православна црквена порта, (хи)јерархијско-епархијски систем, свето место и волумен.

№	Име	Пол	Година рођења	Место рођења	Место живљења	Образовање	Професија	Датум издавања	Место издавања
1	Милош Милошевић	М	1978	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
2	Марија Петровић	Ж	1985	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
3	Драгана Јанковић	Ж	1990	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
4	Иван Стојковић	М	1982	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
5	Јелена Николић	Ж	1988	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
6	Михаило Милошевић	М	1980	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
7	Ана Петровић	Ж	1983	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
8	Борис Јанковић	М	1987	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
9	Снежана Николић	Ж	1992	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
10	Милош Стојковић	М	1984	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
11	Јелена Милошевић	Ж	1989	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
12	Иван Петровић	М	1981	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
13	Драгана Јанковић	Ж	1986	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
14	Михаило Милошевић	М	1983	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
15	Ана Петровић	Ж	1988	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
16	Борис Јанковић	М	1985	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
17	Снежана Николић	Ж	1991	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
18	Милош Стојковић	М	1984	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
19	Јелена Милошевић	Ж	1989	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд
20	Иван Петровић	М	1981	Београд	Београд	Архитектура	Архитект	15.05.2018	Београд

Фусноте

1. Овај рад се темељи на докторској дисертацији аутора “Православна црквена порта у првопрестолничкој Архиепископији Митрополије карловачке – развој и типологија облика”, Библиотека Факултета техничких наука – Департман за архитектуру и урбанизам Универзитета у Новом Саду.

2. Овај знак указује да овај рад заједно са докторском дисертацијом аутора, представља прву научно-истраживачку подлогу, на којој ће се у оквиру следећег новог наслова, темељити будућа полазишта, тезе и препоруке за синтетизовање првих правила о месту и улози православне црквене порте у савременом урбаном контексту (планирању – пројектовању – изградњи).

3. Адреса аутора: Факултет за градитељски менаџмент – Департман Архитектура Универзитета „Унион“ Београд & Архитектонски факултет Слободног универзитета „Черноризец Храбар“ Варна, 11 000 Београд, Цара Душана бр. 62-64.; cervel@sbb.co.rs

I. Стање ствари

Истраживање и изучавање православне црквене порте у одабраним местима на подручју историјски познате првопрестолничке Архиепископије сремске (1690.-1920.г), недвосмислено је показало да просторно-градитељска организација и диспозиција црквено-градитељских јединица у оквиру њених светих волумена, ипак није произвољна и не може се проматрати као резултат стихијног стварања. То значи, да се ради о специфичним просторно-градитељским целинама и примерено степенованим институционално-типским структурама, које су непосредна последица (хи)јерархијско-епархијског статуса и достојанства наречене црквено-духовне институције. А, још даље, у последичном смислу, свако свето место са својим просторно-градитељским оквиром, типолошким обликом и локалним градитељско-урбаним моделом, представља засебно организационо и функционално црквено-народно седиште са свим припадајућим елементима ортодуховних и ортопраксичних физичких структура за наречену или (хи)јерархијско-епархијски степеновану црквено-духовну институцију са иманентним волуменом и обликом црквене порте.

Свето култно место, није и не може бити само једна тачка, односно само храмовна вертикала. Јер, оно уз архетипске онтолошко-духовне елементе препознавања, откривења и одуховљења, има своје просторно-пејзажне, култно-амбијенталне и градитељско-урбане волумене, структуру и облик, концепт и програм, црквено-духовну енергију и озрачје, визију светости и перспективу вечитог трајања у одабраном просторно-пејзажном окружењу и градитељско-урбаном амбијенту и контексту.

Димензионирањем просторних габарита или територијализацијом нареченог светог места, ствара се локални просторно-пејзажни и црквено-градитељски оквир за називавање хијерофаничног и теофаничног феномена или светог места са неким старијим хришћанским знаком (Богојавни гениус лоци), односно иконографски, симболично и крстоносно маркираног светог култног места, које је увек у функцији седишта, наречене и (хи)јерархијско-епархијски степеноване црквено-духовне институције и храмовне вертикале са нареченим црквено-управним степеном и достојанством, припадајућим или примереним просторно-градитељским волуменима и обликом православне црквене порте.

Спољашњи свети или Богојавни простор око цркве, због својих духовно-световних и црквено-народних специфичности, затим кроз успоставу седишта за наречену црквено-духовну институцију и успоставу (хи)јерархијско-епархијске субординације, организације и вршења црквено-духовне власти, и кроз артикулацију спољашњег светог волумена из обредно-религиозних разлога, поступно је добио статус претхрамја или предулаза у храмовну светињу, па је по томе и назван црквена порта или предулаз у храмовну светињу. То значи, о црквеној порти се увек мора водити посебна брига, негде

због обнове и ревитализације, а негде због артикулације и заштите њеног архетипског просторно-градитељског концепта и програма, као и примереног, иманентног и оплемењеног амбијента и волумена.

То је насушна потреба православно профилисаног духовног бића, јер се ради о светом месту на којем се посебно доживљава и слави Бог. Исто тако, ортодоксно профилисана духовност на светом месту и храмовно артикулисано светом волумену, има искомску потребу и традиционално настоји да оплемењени иманентну и примерену Богојавну целину, јер на том узвишеном месту обитава и Дом Господњи.

Поред овако профилисаних и искомски артикулисаних црквено-духовних потреба хришћанско-православне заједнице на светом волумену црквене порте, постоје црквено-духовне и ортопраксичне потребе богослужбених лица које су везане за субординацију, организацију и вршење црквено-институционалне власти на том светом месту. У складу са (хи)јерархијско-епархијским правилима, одређују се називи и категорије наречених институционалних и последично припадајућих просторно-градитељских и типолошких облика. Они су каузално и непосредно везани и условљени, па се и одређују према степену и достојанству црквено-духовне институције, која на таквој светој локацији, мора имати своје седиште и услове за несметани рад и деловање, односно одрживи опстанак, трајање и развој.

II. Црквена порта и Хришћанство

1. Од институције до порте

Истраживањем и проучавањем православне црквене порте у првопрестолничкој Архиепископији Митрополије карловачке, утврђено је да црквено-институционалне јединице представљају саставне делове (хи)јерархијско-епархијског система степеновања и субординације, односно организације и вршења црквено-духовне власти. У функцији таквог црквено-институционалног система, кроз институцију Хришћанства до 1054. г. и касније институцију Источне ортодоксије до 1219. г., а од тада институцију помесне Српске православне цркве и од 1690.–1920. г. и институцију аутономне Карловачке митрополије и патријаршије, биле су наречене и хијерархијски су се степеновале црквено-институционалне јединице Архиепископије сремске. За рад и деловање оновремених црквено-институционалних јединица Архиепископије и Митрополије карловачке, последично су грађене иманентне и примерене црквено-градитељске јединице. То су у ствари конститутивни елементи спољашњег светог волумена или црквене порте на одабраном, истраживаном и проучаваном подручју.

Још од искомна, њено каузално настајање и развој, интегритет и конститутивност, неодвојиви су од Хришћанства као изворне коренске институције са ознаком реда, али и од Источне ортодоксије са ознаком типа и помесне Српске православне цркве са ознаком подтипа. То је важна чињеница, јер некадашње историјско подручје Архиепископије Митрополије карловачке, историјски и данас непосредно припада овом древном, црквеном, духовном, односно црквеном (хи)јерархијско-епархијском систему достојанства и институционално-управне организације епархијских црквено-територијалних јединица у оквирима помесног црквено-институционалног подручја Српске православне цркве.

Управо кроз ову чињеницу, препознатљива је у ужем смислу, њена непосредна узрочно-последична истоветност и повезаност са црквено-територијалним јединицама и (хи)јерархијско-епархијским степеновањем црквено-духовних и градитељских јединица унутар Српске православне цркве. Исто тако, у ширем смислу, приметна је и њена посредна повезаност и сличност са (хи)јерархијско-епархијским степеновањем и црквено-територијалном организацијом, субординацијом и вршењем црквено-духовне власти унутар других сестринских помесних цркава у оквирима Источнохришћанске ортодоксије.

2. Одлучивање о просторном оквиру за истраживање

Главни разлог за овакав приступ истраживању и проучавању православне црквене порте, јесте чињеница да хришћанска порта није досада истраживана на опште хришћанском нивоу. Затим није истраживана на појединачном конфесионалном нивоу, било Источне или Западне цркве.

Ипак, рад на тако сложеним или свеобухватним пројектима везаним за велика хришћанска пространства, било Источне или Западне цркве, делује преамбициозно и тешко да би био остварљив.

Зато је било објективније и прихватљивије одређење за дедуктивну методу. Из тих разлога, али и због лакше доступности мањег просторног обухвата у оквиру вишегодишњих истраживања на подручју источног и западног Срема, уследио је селективни однос аутора према истраживачки сагледаном подручју. Тако је дошло до сасвим рационалног одабирања компактне црквено-територијалне, управне и административне целине, затим црквено-духовно и градитељски препознатљивог и артикулисаног подручја, као што је била, институционално организована, црквено-територијално одређена (дефинисана) и историјски значајна и позната првостолничка Архиепископија сремска у оквиру аутономне Митрополије карловачке, која је деловала и трајала више од два века под окриљем оновремене Хабзбуршке монархије.

Даље у вези с тим, важно је истраживачко упознавање источног, па и западног обреда и догми. Исто тако, било је судбински важно уочити каузалну условљеност, али и чињеницу, да духовна и религијска начела и догме, а поготово (хи)јерархијско-епархијско достојанство и степеновање црквено-духовних институција, имају огроман утицај на (хи)јерархијско-епархијско степеновање и стварање црквено-градитељских облика, односно степеновање и организацију иманентних просторно-градитељских јединица и волумена црквене порте на истраживаном подручју Архиепископије сремске (карловачке). Уочавајући и уважавајући наведена полазишта, спознаје, али и разноликост црквено-институционалних и припадајућих просторно-градитељских облика црквених порти, примерено је било да се истраживање, проучавање и доношење релевантних закључака о светости, просторно-градитељској организацији, волумену, идентитету, контексту, развоју и типологији облика црквене порте веже за артикулисану, али и просторно и временски дефинисану ставропигијално подручје Архиепископије карловачке (сремске).

Томе треба додати да је за истраживача у овој области изузетно важно и сопствено познавање православног црквено-духовног обреда, али и чињеницу да ли је православна црквена порта, у просторно-градитељском контексту досада, већ истраживана или проучавана, на неком локалном или обласном, односно помесном подручју Српске православне цркве, или неке друге помесне цркве у оквиру Источнохришћанске ортодоксије.

Исто тако, процењујући оквир за истраживање и проучавање, уочено је да изучавање само једног помесног подручја у оквиру Источнохришћанске ортодоксије, такође делује преамбициозно и тешко остварљиво. И зато, на темељу сопственог искуства, познавања и систематизације црквених области, прихватљивије је било одабрати мање, али просторно и организационо, компактно црквено-институционално подручје, које је од почетка 18. до почетка 20. века, представљало саставни део аутономне Митрополије карловачке, и које је у то време, имало статус ставропигијалне епархије.

И на крају, у овом ставропигијалном склопу, било је седиште престолног архијереја и црквено-престолне катедре Митрополије карловачке. Из тих разлога, посвећујући посебну пажњу црквено-престолним облицима Српске православне цркве, у оквиру ауторове докторске дисертације, било је оправдано, придодати и у наведеном контексту, паралелно анализирати још два позната црквено-престолна (патријаршијска) топонима Српске православне цркве у Пећи и Београду.

3. Литература

Проучавањем доступне грађе и литературе, утврђено је да не постоје наслови и документи о православној црквеној порти, иако су њени просторно-градитељски елементи последица црквено-духовног, црквено-институционалног и црквено-градитељског континуитета Источнохришћанске ортодоксије и њеног учења. Зато се може закључити да су њена просторно-градитељска структура и облици непознаница у домени прагматичног и теоријског црквено-градитељског искуства и знања.

Значи, ни у световној ни у теолошкој литератури, нема података да је неко истраживао просторно-градитељску структуру, односно развој и типологију облика православне црквене порте, који проистичу, или су последица, (хи)јерархијско-епархијске субординације, организације и вршења црквено-духовне власти, односно двомилиенијумског црквено-духовног, црквено-институционалног и црквено-градитељског континуитета Хришћанства, његовог учења и догми.

У случају да постоји интерес за више знања о православној црквеној порти, а посебно о литератури која није баш издашна, врло детаљна истраживања и изучавања, као и детаљан осврт на литературу и изворе, презентовани су у докторској дисертацији аутора.

4. Циљеви

У вези са православном црквеном портом у првопрестолничкој Архиепископији Митрополије карловачке, истраживачки циљеви били су усмерени на проучавање развоја и типологије облика од почетка 18. до почетка 20. века. Исто тако, уважавајући узрочно-последичне везе и односе између црквено-институционалних функција и градитељско-духовног контекста храмовне светиње и њених пратећих физичких или структурно-организационих јединица, истраживачки циљеви били су усмерени на изналажење и артикулисање каузалних веза и односа, најпре у оквиру хипотетичке тезе, а онда и препознатљиве и стварно присутне функционално-последичне архетипске структуре, која је током истраживачког поступка, добила све елементе кључног обрасца познатог као „онто-духовна претходница – институција – функција – облик“.

На крају, коначни циљ, био је артикулисање црквено-институционалног степеновања, које последично утиче на степеновање просторно-градитељских облика и артикулисање просторно-градитељског концепта и програма са духовном, световном и заштитном основом, као и црквено-градитељских константи и типске или карактеристичне духовно-просторне структуре православне црквене порте.

5. Неке интегралне одреднице у вези са црквеном портом

Мирча Елијаде истиче да је светилиште у претхришћанско доба претходница светом месту у Хришћанству. То је већ тада издвојено и ограђено место и просторно и амбијентално затворена целина.

Касније у Хришћанству, појављује се свето култно место, којем претходи хијерофанија и теофанија или старији крстоносно маркирани, односно градитељски или други материјално, па и мистично, препознатљив хришћански знак. То је традиционално важна архетипска претходница и структура, како би се наставило са волуменизацијом светог простора и ограђивањем крстоносно маркираног или Богојавно препознатљивог светог места са дефинисањем црквено-амбијентално затворене целине.

Хришћански раскол 1054. г., условио је институционалну поделу на Источну – православну и Западну – католичку цркву. Карактеристике поделе су евидентне. Источна је верна коренима и традицији, јер следи архетип. Западна, уводи догматске новине и последично мења вертикални и хоризонтални план, а волумен око храма, није у функцији обредно-религиозних потреба, као код православне.

Значи, православна црквена порта има континуитет, затим представља специфичну, јединствену и традиционалну вредност. Она је кроз црквено-градитељску историју позната као спољашњи свети простор и узвишен, мистичан, суптилан, метафоричан и асоцијативан црквено-амбијентални волумен, јер ту обитава Дом Господњи.

Исто тако, историјски и традиционално гледано, њено степеновање и обликовање, последично произлази из (хи)јерархијско-епархијског степеновања црквено-духовних институција, које је произашло из ширег оквира Источне ортодоксије, односно помесне Српске православне цркве и било је утемељено у историјској и аутономној Митрополији карловачкој (1690.–1920. г.).

Осим тога, њену просторно-урбану структуру артикулише архетипски црквено-градитељски коцепт и програм са духовном, световном и заштитном основом, али и други константни односи у оквиру карактеристичне просторно-градитељске и култно-просторне структуре. Ту је још аплицирана и типска троугаона светост коју артикулише духовно-просторна парадигма „улаз у порту – улаз у храм – улаз у трпезарију“ и која је дефинитивно препознатљива и утеловљена у систему спољашњег светог волумена као иманентној структури, оквиру и облику православне црквене порте.

Коначно, треба истаћи да наречени (хи)јерархијско-епархијски статус и достојанство одређују црквено-институционално степеновање, и да се оно последично одражава на степеновање и развој просторно-градитељских јединица и облика православне црквене порте, односно да су каузалне везе и односи у оквиру реалне хипотетичке и стварно присутне последично-функционалне парадигме „онто-духовна претходница – институција – функција – облик“, темељ њеног типолошког разврставања.

6. Типолошко разврставање порте кроз институцију Хришћанства

Хришћанска религија развијала се кроз црквено-културну историју и представља темељну вредност у развоју црквено-духовне и црквено-институционалне, али и просветитељско-културне и црквено-градитељске културе. Зато Хришћанство, неминовно представља коренски облик из којег су се развијале црквено-духовне институције, које су успоставиле његову прву институционално-организациону форму и (хи)јерархијско-епархијски систем субординације, организације и вршења

црквено-духовне власти. Само признавање Хришћанства као државне религије почетком 4. века (римски цар Константин – Милански едикт 313. г.), јасно указује да је након тога уследило узрочно-последично дејство такве институционализације и успоставе (хи)јерархијско-епархијског система, који се у оквиру функционално-последичне релације „онто-духовна претходница – институција – функција – облик“, најефикасније одразио на установљење неопходних црквено-духовних просторно-градитељских облика и пратећих садржајно-функционалних структура православне црквене порте за богослужбене потребе.

Након раскола 1054. г., Хришћанство се поделило на Источно и Западно. Тако се дотадашња јединствена црквено-духовна институција поделила на две. И то на: 1. Источно хришћанство са седиштем у Константинополису (Цариграду) и 2. Западно хришћанство са седиштем у Риму. Свака од ових двеју црквено-духовних институција, усавршавала и развијала се у складу са својим догмама. То се непосредно одразило на програмску схему црквеног ритуала и на обликовање просторно-градитељских волумена и облика црквене порте, који су били у функцији извођења обредно-религиозних радњи.

Западно хришћанство мења вертикални план, док Источно хришћанство следи архетип. ...“Целокупно подручје источног православља преузима усвојени концепт храма, варирајући га и уносећи у њега нове елементе, зависно од локалне традиције подручја које га прихвата и историјског тренутка у којем настаје”... Исто се то догађа и са просторно-градитељском организацијом и уређењем спољашњег светог простора око православног храма, који се примордијално гради као самостојећа (неуграђена) црквено-градитељска јединица, затим као „свевидеће око“ које је централно постављено, које сагледава и које се сагледава са свих страна. Његове све четири фасаде су уређене.

Због оваквих историјских разлога и суштинских разлика, након раскола 1054. г. у оквиру Хришћанства са дотадашњим првобитним, односно коренским просторно-градитељским обликом црквене порте, препознатљиве су две врсте црквених порти. То је; 1. Источнохришћанска православна црквена порта која следи архетип, и 2. Западнохришћанска католичка црквена порта. У односу на коренски облик, који се због изворног значаја првобитног облика хришћанске црквене порте, може сврстати у типолошку категорију са ознаком реда, свака од ових институција са припадајућим обликом црквене порте након раскола 1054. г., сврстана је у следећу нижу типолошку категорију са ознаком типа.

За потребе овог рада из већ наведених разлога у оквиру наслова: Одлучивање о просторном оквиру за истраживање православне црквене порте сремскокарловачке, везаћемо се само за православну црквено-духовну институцију или Источну цркву са припадајућим обликом православне црквене порте – као препознатљиву типолошку категорију са ознаком типа. На тај начин, Хришћанство са првобитном црквеном портом са ознаком реда и њеном архетипском духовно-световном структуром, недвојбено и дефинитивно представља коренску подлогу, односно примордијални темељ из којег је након хришћанског раскола, издвојена Источнохришћанска православна институција са припадајућим типом црквене порте.

Она засада није довољно истражена као просторно-градитељска целина, али Источнохришћанска ортодоксија следећи и поштујући усвојени иконографски тип православног храма, након раскола преузима и следи усвојени архетипски концепт црквене порте, варирајући га и уносећи у њега елементе, зависно од локалне традиције сваког помесног (аутокефалног) подручја које га прихвата и историјског тренутка у којем порта настаје. На тај начин, у оквиру Источне ортодоксије, за свако помесно подручје са врховном институцијом и достојанством Патријаршије, карактеристична је помесна црквена порта, на основу чега се може разликовати Руска, Јерменска, Грчка, Бугарска, Румунска и остале према аутентичном називу помесних православних цркава.

Овакво разликовање више помесних црквених институција са припадајућим обликом црквене порте у оквиру Источне ортодоксије, указује да након одређивања категорије са ознаком типа, оне се могу сврстати само у следећу нижу типолошку категорију са ознаком подтипа, јер су се развиле у оквиру православне црквене порте, која је претходно одређена и означена као тип. А то значи, што је више познатих аутокефалних институција са припадајућим обликом црквене порте, то је више подтипова православне црквене порте у оквиру Источнохришћанске ортодоксије. Тако, у духу са овим наведеним принципом, међу већ наведеним подтипovima помесних цркава Источне ортодоксије, сада већ са сигурношћу, можемо разликовати и помесну институцију Српско православне цркве са припадајућим обликом српскоправославне црквене порте као подтипом.

Засада, српскоправославна црквена порта још није истражена као подтип, али обзиром на познате историјске околности, када су у Средњем веку српске земље као кнежевине, деспотије или неки други облик државне творевине, освајане од стране разних освајача, освајане и дељене су и црквене области на засебне делове, од којих су неке биле са аутономним статусом у различитим временским периодима.

Због познатих историјских околности, под утицајем разних култура у време њиховог трајања, ове црквено-историјске области се данас међусобно и приметно разликују по својим културно-историјским и црквено-градитељским карактеристикама. И наравно, унутар њих самих, постоје опет њихови локализми који битно утичу на локалне посебности, а на тај начин и на њихову засебну систематизацију, класификацију и типолошку категоризацију. А то значи, да било која аутокефална или помесна црква Источнохришћанске ортодоксије у наведеном контексту, следи и поштује усвојени иконографски тип православног храма и усвојени архетипски концепт црквене порте. Међутим, помесне цркве их варирају уношењем аутентичних локалних елемената, зависно од аутентичне традиције саме помесне цркве, па и локалне традиције у конституисаним црквеним областима, која, или које их прихватају, као и историјског тренутка у којем аутентични и локални утицајни елементи настају.

Зато у оквиру помесне Српске православне цркве са припадајућим обликом црквене порте, можемо разликовати још нижу типолошку категорију са ознаком врсте, јер се унутар ње разликује више црквених области са својим специфичним културно-историјским и просторно-градитељским карактеристикама, на основу чега се и може разликовати више врста и облика у црквено-градитељском смислу. Њима су својствене локалне карактеристике, а потом и црквено-градитељске разлике. У вези с тим, свака оваква врста мора носити као ознаку, назив одређене познате историјске црквене области због лакшег препознавања. Тако се у оквиру помесне Српскоправославне црквене порте – као типолошке категорије са ознаком врсте, може разликовати Српскоправославна црквена порта сремскокарловачка, затим пећка, цетињска, охридска, дабробосанска и далматинска.

Засада, осим сремскокарловачке у оквиру ауторове дисертационе теме, нису истражене остале наведене појединачне врсте унутар помесне Српскоправославне црквене порте, као издвојеног и одређеног подтипа. Међутим, за потребе насловљеног рада, дошло је до логичног одређења да се у односу на консеквентност и детаљност дисертационе теме, у скраћеном облику презентује развој и типологија облика Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке – као издвојене и типолошки препознатљиве врсте, која је настајала и развијала се у оквиру првопрестолничке Архиепископије Митрополије карловачке од краја 17. до почетка 20. века.

За разумевање систематизације, класификације и одређивања типолошких облика црквене порте у одабраној првопрестолничкој Архиепископији Митрополије карловачке, потребно је указати на чињеницу да она у ствари представља просторно-градитељску целину, која има своју историју, своје место у урбаним, руралним, субурбаним, па и натуралним просторно-пејзажним структурама, да има своју величину, облик, волумен, свој положај у односу на координате и стране света у простору итд.

На тај начин, евидентно је да она уз претходно познате чињенице о њеној црквено-народној структури (постојање хришћанско-православне заједнице) и њеном онтолошко-духовном темељу (откровење хијерофаничног и теофаничног феномена или старијег хришћанско-православног знака који одређује структуру светости и утеловљује свето култно место у локалном просторно-пејзажном амбијенту), има своје претходно важне елементе и делове који интегришу њену осовинску структуру верикале или суштинску тачку ослонца. У случају настајања светог места, то су основни предуслови који претходе установљењу институције, успостављању функције и настајању примерене синтетичке форме или облика православне црквене порте.

Дакле, црквено-народни и онтолошко-духовни структурализам, несумњиво претходе институционалном, функционалном и физичком структурализму црквене порте, који непосредно кондиционирају каузалне везе и односе на функционално-последичној релацији „онто-духовна претходница – институција – функција – облик“. Несумњиво је да се овде ради о сложеној методолошкој структури, чији делови одређују православну црквену порту као сложену, специфичну и свету институционално-функционалну, црквено-амбијенталну и просторно-градитељску целину. Односно, недвосмислено артикулишу њене доминантно свете и припадајуће примерене световне функције и садржаје са интегрисаним црквено-духовним, световно-егзистенцијалним, стилско-градитељским, просторно-пејзажним и амбијентално-урбаним деловима и елементима.

Такође, сасвим је приметно да је Српскоправославна црквена порта сремскокарловачка, само једна означена врста између шест одређених и издвојених врста помесне Српскоправославне црквене порте. Затим, да је она издвојена из Српскоправославне црквене порте као подтипа, као и да је наведени подтип, изведен из Источнохришћанске православне црквене порте као типа, и да је наведени тип изведен из првобитне Хришћанске порте као коренске категорије са ознаком реда.

Опредељујући се за Српскоправославну црквену порту сремскокарловачку као врсту у оквирима Архиепископије карловачке, уочено је да исту чине три типолошке групе са својим типолошким облицима (види Табелу I). Како, сви одређени и издвојени просторно-градитељски и типолошки облици сремскокарловачке црквене порте нису истовремено настали, то значи да су они као и њихове институционално-типске јединице, поступно настајали и развијали се кроз средњовековну панонско-војвођанску историју и да у вези с тим, постоје они који су пре, и они који су касније настали.

Из тих разлога, одређене и издвојене су три типолошке групе, од којих свака има по неколико типолошких облика. Прву групу у оквирима црквене порте сремскокарловачке – као издвојене типолошке категорије са ознаком врсте, чини Основна типолошка група са три типолошка и просторно-градитељска облика. Другу групу чини Изведена (сложена) типолошка група са пет типолошких и просторно-градитељских облика. Трећу групу чини Нетипична типолошка група са четири нетипична типолошка облика (види Табелу I).

У духу са наведеним типолошким облицима Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке, зависно од локалних просторно-пејзажних карактеристика, односно „духа Богојавног места“ са локационим факторима везаним за свето култно место, сваки типолошки облик има своје локалне моделе у Архиепископији карловачкој (види Табелу I). Они су поготово у урбаним, али и изван-урбаним локацијама (манастирске) најчешће четвороугаоног облика, који може бити правилни или неправилни квадрат, правоугаоник или трапез.

Међутим, за нетипичне облике, карактеристично је да су имали само унутрашњи свети простор капеле. Капеле у скученим институционалним оквирима са ограниченим кретањем, немају спољашњи свети простор, јер је он у функцији посебних установа у којима су биле смештене, па према томе и зависне или подређене функцијама тих државних установа. У Архиепископији сремској, постојала је само једна познатија погранична карантинска (контумацка) црква Светог архангела Гаврила у Земуну. Затворска је постојала у Вуковару у оквиру жупанијског затвора. За сада није познато, на којим локацијама су у првопрестолничкој Архиепископији постојале болничке и војне капеле. Ипак, оне су врло вероватно постојале у сваком жупанијском седишту у склопу објеката, који су били у функцији болнице или војничке касарне.

Из наведеног контекста, ово су основна системска полазишта која представљају јединствен и досада готово неартикулисан и непознат системски приступ и кључ за систематизацију и разврставање црквено-институционалних јединица и просторно-градитељских облика црквене порте у Архиепископији сремској (вероватно и шире). Они се недвосмислено темеље на каузалним везама и односима у оквиру препознатљиве функционално-последичне релације „онто-духовна претходница – институција – функција – облик“. Овај препознатљиви образац или формула, у целости је артикулисао значај институције Хришћанства и њен (хи)јерархијско-епархијски систем субординације, који је допринео степеновању институционалних и просторно-градитељских облика православне црквене порте.

Осим тога, такав приступ артикулише се у сврху постизавања правилног разврставања, категоризације и закључивања о црквено-историјском и просторно-градитељском континуитету, о типолошком јединству, коренским релацијама и везама у систему одређивања типолошких и просторно-градитељских облика православне црквене порте у Архиепископији Митрополије карловачке. Исто тако, овакав приступ и системска полазишта у вези са развојем и типологијом облика, рефлектоваће се и на истраживање црквене порте у другим историјским областима и актуелним епархијама помесне Српске православне цркве, али и шире у Источнохришћанској ортодоксији.

III. Анализа просторно-градитељске структуре црквене порте

1. Препознатљивост, континуитет и значај архетипског концепта

У вези са препознавањем архетипске просторно-градитељске структуре, која је иста и непроменљива за све просторно-градитељске облике Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке у првопрестолничкој Архиепископији сремској, потребно је указати на елементе који су од значаја за развој и типологију облика у оквиру ове издвојене врсте црквене порте.

Наиме, усвојени архетипски просторно-градитељски концепт православне црквене порте са духовном, световном и заштитном основом, појављује се као просторно-градитељска матрица која је карактеристична за све просторно-градитељске облике, како у манастирским портама средњовековне Србије које анализира и презентује Светлана Мојсиловић – Поповић, тако и код осам издвојених просторно-градитељских и типолошких облика у оквиру Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке у првопрестолничкој Архиепископији сремској.

Због чињенице да је овај архетипски просторно-градитељски концепт усвојен у манастирским структурама средњовековне Србије и да је он темељ просторно-градитељске структурализације, организације и моделовања просторно-градитељских облика црквене порте у Архиепископији карловачкој, а приметно је то и у другим епархијама некадашње Митрополије и Патријаршије карловачке, па и другим историјским и актуелним областима Српске православне цркве, може се закључити да Српскоправославна црквена порта сремскокарловачка – као издвојена типолошка категорија са ознаком врсте, и са својих осам издвојених институционалних и просторно-градитељских облика у Основној и Изведеној типолошкој групи, као и четири нетипична облика у Нетипичној типолошкој групи, представља просторно-градитељску структуру са типским карактеристикама.

Осим тога, ова структура архетипског концепта има своје корене у Источнохришћанској православној црквеној порти – као издвојеној типолошкој категорији са ознаком типа, који се препознају и у оквиру помесне Српскоправославне црквене порте – као издвојеној нижој типолошкој категорији са ознаком подтипа. На тај начин, јасно је да је архетипски концепт темељна одредница, односно да је он просторно-градитељска константа за основне и изведене типолошке и просторно-градитељске облике Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке.

Просторно-градитељски концепт православне црквене порте сремскокарловачке, развио се на наслеђеној и усвојеној архетипској структури са духовном, световном и заштитном основом. Постојаност овог архетипа, произашла је из деловања и развоја догматског учења, црквено-институционалних функција и последичних црквено-градитељских потреба у оквирима Источнохришћанске ортодоксије. Тако се просторно-градитељски концепт са великих историјских даљина, затим српско-византијске и немањићко-хиландарске фазе преко средњовековне Србије, преносио и интегрисао у средњовековне манастирске структуре Фрушке горе и шире у војвођанском Подунављу, а потом и у просторно-градитељски концепт парохијских и других црквених порти у Архиепископији и Митрополији карловачкој.

Међутим, за архетипски просторно-градитељски концепт може се рећи да није никакво егзактно световно правило, нити је теолошка или правна категорија, а још мање је канонски или црквено-правно усвојено или узаконено правило (канон). Поред тога, наслеђени, развијани и усвојени узор архетипског концепта у оплемењивању спољашњег светог волумена око храма, ипак има готово двомиленијумски црквено-градитељски континуитет и историјски неговану и потврђену традицију, а има и неписану и препознатљиву слојевитост и правилност. У том систему доминира хијерархијски поредак садржајних компоненти, који битно утиче на артикулацију храмовне вертикале као симбола центра. Он се кроз дугу црквено-градитељску историју, последично одражава, црквено-прагматично артикулише и традиционално применљиво аплицира кроз целокупно црквено-амбијентално структурисање православне црквене порте.

Наслеђени и усвојени архетипски концепт темељи се на:

1. Духовној
2. Световној и
3. Заштитној основи.

Значи, ова тројна структура архетипског концепта, егзистира од давнина кроз црквено-градитељску историју. Зато она данас има значај традиционалне и црквено-градитељски усвојене тековине, али и наслеђеног културног и црквено-историјског континуитета, као и примереног прагматично-функционалног контекста, који артикулишу њено традиционално и баштињено својство, али историјски и прагматично стечену димензију архетипске целине.

На тај начин, архетипски концепт постао је традиционално и прагматично усвојени просторно-градитељски стандард и матрица, али и претходница програмских и моделских структура православне црквене порте, која се лако чита и споља и изнутра. Поред тога, усвојени узор архетипског концепта у структурализацији и оплемењивању спољашњег светог волумена око храма, ипак има неписану и препознатљиву слојевитост и правилност. У том систему, доминира хијерархијски поредак основних компоненти (А, Б, В), који битно и последично утиче на артикулацију храмовне вертикале као симбола центра, црквено-духовне енергије и црквене порте.

Значи, у оквиру светих волумена црквене порте, главна пажња посвећена је централном положају храма и његовој непроменљивој осовинској оријентацији исток – запад, јер је он суштинска тачка црквено-духовног ослонца и њеног просторно-градитељског плана. То је мистично “око” које сагледава свете волумене порте, које на том месту спаја небо и земљу, али и светост, која уздиже и сагледава се из њене ближе и даље перспективе.

Затим, у духу архетипског концепта, следе резиденцијалне структуре. Њима се симболично изражава статус и достојанство црквено-духовне институције. Ипак, њихова кључна улога је у смештају и функционисању црквено-народних институција. Ове пратеће јединице, у духу архетипског концепта, спадају у секундарне елементе просторно-градитељског плана црквене порте. То ипак, не искључује њихову неопходност и важност у функционисању црквено-духовне институције.

Иако, архетипски концепт није никакво узакоњено правило, он представља фактично стање, специфично искуство, традицију и меморију о његовој структури са духовном, световном и заштитном осном, односно о јединственом и ортопраксичном просторно-градитељском моделу, искуству, логици и умећу обликовања и димензионирања црквене порте. Дакле, њега су кроз векове, изнедриле и неговале креативно-стваралачке генерације анонимних неимара, као неписано искуствено-традиционално правило просторно-градитељске организације, оплемењивања и уређења црквене порте. А, оно због ортодоксних потреба и ортопраксичне ваљаности, вековима опстаје и траје све до данас.

Након примордијалне фазе онтолошко-духовне претходнице, следи последична фаза артикулисања архетипског концепта. Ту се мора истаћи важност и значај додатног ангажовања и посебне одговорности градитеља, ктитора и других облика логистике у вези са њиховим искуством, умећем, знањима и заједничком обавезом и одговорношћу, коју имају код започињања црквено-градитељских активности. А, то је, да из обредно-религиозних разлога, обезбеде иманентне и оптималне волумене спољашњег светог простора око православног храма, који су примерени нареченој институцији са припадајућим црквено-градитељским комплексом.

2. Препознатљивост, континуитет и значај архетипског програма

Из досадашњег увида у архетипску просторно-градитељску организацију православне црквене порте, приметно је да она кроз хришћанско-православну историју има свој просторно-градитељски програм и логику. Они омогућавају ишчитавање и препознавање хоризонталног и вертикалног плана црквене порте, јер се њене програмске целине темеље на сценичном и функционалном груписању светих и световних просторно-градитељских јединица и волумена.

Јасно је да свете структуре црквене порте, имају приоритет и да су темељна тачка ослонца њеног постојања и неугасивог трајања. Њена темељна програмска основа, произашла је из чињенице да је свето и Богојавно место са светим храмом, суштина светог амбијентално-урбаног волумена. Како је храмовна светиња симбол и место окупљања чланова хришћанско-православне заједнице, њен црквено-духовни смисао је у тесној вези са сталним присуством богослужбених лица у њеној непосредној близини. Каузална веза између светих волумена култног места и богослужбених лица, представља суштински однос кроз који се развија, негује и чува идеал црквено-духовне киновије наречене црквено-парохијске заједнице, односно парохијске или неке друге хришћанско-православне институције, као и њено неугасиво трајање, односно одрживи опстанак и развој. Ипак, услов који

претходи свим условима, јесте постојање и присуство чланова хришћанско-православне заједнице која се неминовно организује у складу са (хи)јерархијско-епархијским статусом и припадајућим црквено-институционалним обликом киновијског живота.

Такав облик интегрисања светих и световних структура са свакодневним присуством богослужбених лица, која су у функцији црквено-духовне институције са припадајућим просторно-градитељским обликом и волуменом црквене порте, заживео је још међу првим хришћанским заједницама и као неписано правило се преноси са колена на колена. Зато се овде и може говорити о узрочно-последичним односима, који су из обредно-религиозних и других ортодоксних и ортопраксичних разлога, постали део црквено-градитељске културе и традиције и просторно-градитељског континуитета. Међутим, зависно од локалних прилика и могућности локалне хришћанско-православне заједнице, кроз различите друштвене, историјске и неимарске фазе, поступно долази до структурисања и реализације њених програмских детерминанти. Како се усвојени *архетипски концепт* темељи на *духовној, световној и заштитној основи*, следствено томе и *архетипски програм*, темељи се такође на овом усвојеном тројном принципу. Само у наведеном контексту, код *архетипског програма* разликујемо:

1. *Духовну програмску основу*
2. *Световну програмску основу* и
3. *Заштитну програмску основу.*

Значи, ова тројна структура архетипског програма, такође егзистира од давнина кроз црквено-градитељску историју. Зато и она данас има значај традиционалне и црквено-градитељски усвојене тековине, али и наслеђеног културног и црквено-историјског континуитета, као и примереног прагматично-функционалног контекста, који артикулишу њено традиционално и баштињено својство, али историјски и прагматично стечену димензију архетипске целине.

Свака од три програмске основе, има своје програмске конститутивне и контекстуалне елементе, што се види у приложеној схеми у оквиру овог поднаслови.

У таквом, хијерархијски успостављеном програмском систему, апсолутни приоритет у степеновању и одређивању примарне диспозиције припада храмовној светињи и другим светим јединицама. Секундарно место у непосредној близини храма, припада црквено-резиденцијалним структурама. Терцијарно место, припада смештајно-економским јединицама, које су у функцији црквено-институционалног протокола.

Сада је већ познато да (хи)јерархијско-епархијско степеновање црквено-духовних институција (њиховог статуса и достојанства), значајно и последично утиче на примерено степеновање просторно-градитељских јединица, које творе синтетичку структуру и артикулишу препознатљиви просторно-градитељски облик и волумене православне црквене порте. На тај начин, црквено-градитељска творевина и њени црквено-амбијентални волумени порте, постају оквир за смештај, деловање и рад наречене црквено-духовне институције.

У вези с тим, према приложеној Табели I, разликује се 8. познатих институционалних јединица и просторно-градитељских облика са примереним програмским и моделским структурама. Оне директно зависе од степена (хи)јерархијско-епархијског достојанства наречене црквено-духовне институције, док локални облици и моделске структуре често су биле зависне од парцелације светог Богојавног места или локације у датим урбаним условима, затим величине и снаге црквено-духовне заједнице, локалне црквено-народне традиције и обичаја, као и локалног хијерофаничног и теофаничног гениус лоци („духа Богојавног места“).

Препознатљива програмска сложеност, огледа се у суптилном артикулисању суштинског значаја црквено-духовне вертикале, и нијансираном степеновању програмске, односно просторне хијерархије и организације црквено-градитељских јединица у оквирима спољашњег светог волумена. Међутим, диспозиције просторно-градитељских јединица и њиховог међусобног односа у оквирима амбијентално-урбаног волумена православне црквене порте, никаквим световним или црквеним актом досада нису прописане или узаконене, како у оквирима помесне Српске православне цркве, тако и код других помесних цркава у Источној ортодоксији. Чак и најпознатије дело, као што је Законоправило Светог Саве, садржи само наслов „О грађењу цркава“. Међутим, и Светосавско Законоправило из непознатих разлога, остало је без текстуалних упута или правила о православној црквеној порти.

Ипак, након утеловљења архетипског онтолошко-духовног програма, као значајне претходнице у откровењу, маркирању, одуховљењу и волуменизацији светог култног места, следи артикулисање црквено-градитељског концепта, а онда следи артикулисање програма са иманентним садржајним, конститутивним и контекстуалним елементима за духовну, световну и заштитну програмску основу у оквирима спољашњег светог волумена. На тај начин, сасвим је јасно, да прво правило архетипског концепта о артикулисању централитета црквено-духовне вертикале, постаје темељно правило просторно-градитељског програма, по којем се главна пажња посвећује диспозицији и источно-западој оријентацији храмовне светиње. Тако, свето култно место са храмовном вертикалом, као изражајном градитељском творевином, постаје суштина укупног црквено-амбијенталног и светог волумена и темељна тачка ослонца његовог постојања и неугасивог трајања у оквирима наречене светости црквене порте и њене црквено-градитељске програмске структуре.

На типско димензионарање програмске структуре спољашњег светог волумена око храма, битно утиче наречени (хи)јерархијско-епархијски степен црквено-духовне институције. На тај начин, храмовна вертикала и црквено-институционално достојанство, дају темељни смисао црквено-православној заједници и њеном богослужбеном протоколу, чиме се артикулише идеал црквено-народне киновије, односно одрживи опстанак и развој парохијске, или неке друге наречене црквено-духовне институције и припадајуће хришћанске заједнице. Сада постаје евидентно, да је овај специфични облик интегрисања светих и световних структура са свакодневним присуством богослужбених лица у оквирима светих волумена православне црквене порте, заживео још међу првим хришћанским заједницама. Он се као ортодоксно и ортопраксично, искуствено и неписано, али наслеђено и усвојено правило црквено-градитељске културе, традиције и знања, преносио са колена на колена у континуитету.

Архетипски програм организације и оплемењивања спољашњег светог простора око православног храма са пратећим резиденцијално-протоколарним јединицама, у правилу је артикулисала и црквено-резиденцијална и мистична структура дворске или црквено-народне баште. Она је као компатибилна црквено-амбијентална структура, у функцији просторно-пејзажног повезивања светих и световних структура црквене порте у једну јединствену просторно-градитељску целину. Међутим, неки њени делови су у функцији стилизованих и прагматичних баријера, које ефикасно деле смештајно-функционалне / економске делове, од духовног и резиденцијалног дела порте. Осим тога, у асоцијативном смислу, дворска или нека друга црквена башта, јесте асоцијативна парадигма и метафора Рајског, Еденског или Гетсиманског врта, која на својствен начин артикулише светост оплемењеног волумена црквене порте у којем обитава Дом Господњи. У трансцедентном смислу, она је програмски артикулисана и оплемењена претхрамје, које је у функцији непосредне припреме верника за његов поступни прелаз из профаног у спољашњи свети, а онда и у унутрашњи оплемењени и свети простор храмовне вертикале.

У таквом контексту, евидентно је ортопраксично присуство стилизоване црквене ограде, која уз напред поменуте функције, артикулише идентитет светости спољашњег светог волумена и није никаква визуелна или физичка препрека за ширење благотворне црквено-духовне енергије и њеног светог озрачја, чија се снага и присуство шири и изван провидне оградне константе.

Исто тако, у контексту сложене спољашње артикулације храмовне светиње, важну улогу има приступни плато. У оквиру повољне диспозиције и примереног волумена пред главним улазом у порту и храм, истакнуто место припада слободно-стојећем црквеном крсту. Диспозиција крстолике вертикале са постољем, у правилу је изван ограде и често пред улазом у црквену порту. Међутим, врло честа диспозиција самостојећег црквеног крста, јесте унутар порте између ограде и храма. Најчешће је то северо-западно и(ли) југо-западно од главног улаза у храм. Ипак, оваква крстолика вертикала, може се наћи и на другим диспозицијама, око или у близини храма.

Диспозиција крстолике вертикале изван ограде црквене порте на платоу пред главним улазом у храм, само потврђује да се озрачје црквено-духовне енергије, крстом преноси, осећа и шири и изван линије ограде у непосредном окружењу црквене порте или зони "ауре светости". Међутим, приступни плато има прагматични значај, јер омогућава приступ храмовној светињи, саборно црквено-народно окупљање, али и извођење обредно-религиозних радњи процесивног типа.

У непосредној зони изван црквене ограде, кроз црквено-градитељску историју, препознатљива је и "аура светости" као заштитна зона. Она је и данас приметна у старим варошицама и трговиштима

Срема, али и другим градовима у Србији. То значи, да су оновремени градитељи имали позитиван однос према пропорцијским односима храмовне вертикале и световних структура у непосредном урбаном окружењу црквене порте. Овакав позитиван однос према храмовној вертикали и светим волуменима црквене порте у непосредном урбаном окружењу, такође се поштовао и неговао према идентитету, пијетету и дигнитету црквено-градитељске целине и њеном светом црквено-духовном озрачју у непосредном окружењу.

Значи, успоставом урбаног реда око црквене порте, на најбољи начин се чува и штити "аура светости", било историјске, било актуелне црквено-урбане целине. То је културно-историјска и црквено-градитељска тековина, која и у оквирима новог вредновања непосредног црквено-урбаног окружења, мора имати своје место и улогу, јер се у таквој заштитној зони артикулисаног урбаног реда, још увек осећа и шири озрачје благотворне црквено-духовне енергије.

3. Просторно-градитељски елементи црквене порте

Анализом и проучавањем просторно-градитељске структуре православне црквене порте у првопрестолничкој Архиепископији сремској, утврђено је да постоје њене просторно-градитељске целине и делови. То се такође види и у Табели II и посебној схеми парохијске црквене порте, где се на конкретним примерима види да свака просторно-градитељска целина има своје делове и припадајуће елементе. То су:

- А) Архетипска духовно-световна структура као просторно-градитељска целина унутар оградe и
- Б) Црквено-народна структура као просторно-градитељска целина изван оградe.

А) *Архетипска духовно-световна структура* – темељи се на архетипском просторно-градитељском концепту и програму као темељној претходници и подлози за структурисање матрице светог волумена црквене порте.

Њен просторно-градитељски зачетак на крстоносно маркираном месту са иманентним и примереним светим волуменом, дефинише се на троосовинском принципу архетипског концепта којег творе духовна, световна и заштитна основа.

Архетипска духовно-световна структура артикулише свети просторно-градитељски волумен, јер је он унутар оградног потеза црквене порте. То је истовремено спољашњи свети простор око храма, чије спољашње габарите и облик дефинише оградни потез или константа. На тај начин, унутар спољашњег светог волумена око храма, егзистирају и у духу са нареченим (хи)јерархијско-епархијским статусом црквено-духовне институције и централним просторно-градитељским решењем храмовне вертикале, хијерархијски се артикулишу и организују примерене диспозиционе јединице за пратеће садржаје и делове архетипске духовно-световне структуре.

У духу са централним просторно-градитељским решењем храмовне вертикале и архетипским просторно-градитељским програмом, који под утицајем локалних прилика нијансирано-хијерархијски и последично степенује и артикулише хијерархијско-епархијски статус и достојанство црквено-духовне институције и структуру црквено-градитељских јединица, *Духовну* основу чине њени саставни елементи, као што су:

1. Свети храм и
2. Спољашњи свети простор са својим садржајима (крстови, гробна места, костурнице, поклонци и друге светости).

Затим, *Световну* основу чине њени саставни елементи, као што су:

1. Резиденцијално-протоколарни део са припадајућим елементима и
2. Смештајно-економски или утилитарни део са припадајућим елементима.

На крају, *Заштитну* основу чине њени саставни елементи, као што су:

1. Ограда која представља границу између светог и непосредног (околног) световног (профаног) окружења и
2. „Аура светости“ са припадајућим црквено и амбијентално-урбаним елементима.

Б) Црквено-народна структура – такође се темељи на архетипском просторно-градитељском концепту и програму као темељној претходници и подлози за структурисање светог волумена црквене порте. Она у духу са троосовинским принципом архетипског концепта и програма, које творе духовна, световна и заштитна основа, представља црквено-амбијенталну структуру изван оградног потеза црквене порте. Њена артикулација и обухват, врши се у складу са принципима урбаног реда у непосредном окружењу са примереним, али још увек егзактно неодређеним радијусом или димензијом просторног обухвата изван оградног потеза црквене порте.

Овај недимензионисани просторно-градитељски волумен и традиционално присутан пратећи просторни обухват, који са спољашње стране непосредно тангира оградни потез црквене порте, представља заштитну зону или основу која је у докторској дисертацији аутора установљена, дефинисана и позната већ као „аура светости“. На истраживаном и изучаваном подручју првопрестолничке Архиепископије Митрополије карловачке, у тој зони претежно су смештене црквено-народне градитељске јединице које су већином у функцији образовних, просветних, културних и других црквено-народних потреба.

„Аура светости“, као заштитна зона црквене порте, јесте конститутивни елемент урбаног реда. А, кроз успоставу урбаног реда у непосредном окружењу црквене порте, на најбољи начин се артикулише, чува и штити „аура светости“ историјске или актуелне просторно-градитељске целине црквене порте. То је културно-историјска и црквено-градитељска тековина, која и у оквирима оновремене урбаности имала своје место и улогу, јер се ту још увек осећа дејство и шири се озрачје благотворне црквено-духовне енергије.

У оквиру црквено-народне структуре са контекстом „ауре светости“ у Архиепископији сремској, налазе се црквено-народне резиденцијалне грађевине, које су биле у функцији црквено-народних потреба (Српски просветни, Народно-црквени и Соколски дом, Вероисповедна школа и др. – види Табелу II). У крајевима, где није било црквено-народних структура, у зони „ауре светости“, културу урбаног реда, артикулисале су друге примерене градотворне структуре и волумени, који пре свега, нису угрожавали пропорцијске односе у непосредном заштитном окружењу, а нису нарушавали ни визуре, идентитет, светост и духовну енергију црквено-градитељске суштине и узвишене лепоте.

4. Вредности и карактеристике црквене порте сремскокарловачке

Определујући се за истраживање и изучавање црквене порте у првопрестолничкој Архиепископији Митрополије карловачке, било је упутно сагледати њен историјски и догматски оквир институционалне припадности помесној Српској православној цркви – као њеном ужем оквиру, а онда и Источнохришћанској ортодоксији – као њеном ширем институционалном оквиру. Уочавајући и препознајући ову њену повезаност на ужем и ширем црквено-институционалном и духовном плану кроз хришћанско-православну историју, откривена је сложеност и слојевитост њеног историјског, културног и градитељског присуства на аутентичном подручју Срема и Војводине од почетка 18. до почетка 20. века под окриљем некадашње Хабзбуршке монархије.

Првопрестолничка Архиепископија сремска није могла настати ни опстати без аутономне православне Митрополије карловачке. У том (хи)јерархијско-епархијском и институционално-развојном контексту, ни она није могла опстати без сопствене црквено-институционалне организације коју су чиниле њене манастирске, парохијске и намесничке институције са припадајућим обликом православне црквене порте. У том сложеном (хи)јерархијско-епархијском оквиру, препознатљиво је црквено-институционално степеновање, које је у функционално-последичном смислу допринело нијансирано-хијерархијском степеновању црквено-градитељских облика.

Анализирајући њихову генезу, развој и типологију, дошло је до препознавања суштинске синтетичке форме, која је артикулисала архетипску просторно-градитељску структуру са духовном, световном и заштитном основом. Ипак, њене црквено-градитељске карактеристике које су везане за градитеље, институције и функције, а онда за време и подручје њеног настанка, биле су одлучујуће за синтетизовање карактеристичних облика и структура, јер су у датим историјским околностима и на том одабраном архијерејском подручју изнедрили и артикулисали Српскоправославну црквену порту сремскокарловачку.

Њен спољашњи свети простор са физичким структурама представља њен оптималан волумен и припадајући облик. У таквом просторном оквиру препознатљива је сложена, целовита и хијерархијски условљена организација просторно-градитељских елемената. Њен просторно-градитељски волумен, односно њено „тело“ ...“уде има многе, а сви уди једног тела, премда су многи, једно су тело“... (I Кор. 12, 12.), што ће рећи, да је просторно-градитељски волумен црквене порте сремско-карловачке, састављен из више делова који чине једну јединствену целину светости. Наиме, снажне црквено-духовне потребе и функције, артикулисале су суштинску потребу да се овако специфичан и дефинисани црквено-амбијентални волумен порте, до савршенства усклади са архетипском онтолошко-духовном претходницом и црквено-институционалним оквиром функција, потреба и достојанства за несметано деловање и трајање, односно одрживи развој и опстанак у оквиру локалне хришћанско-православне заједнице.

Принципи и елементи уређења црквене порте као спољашњег светог простора или претхрамја, још нису црквено и световно узаконени. Али, при помену појма црквена порта, недвосмислено се јављају асоцијације на посебну или мистичну сценичност, уређеност, оплемењеност и светост такве просторно-градитељске целине из које зрачи и са које се шири благотворно дејство црквено-духовне вертикале и енергије. Таква посебност са ореолом светости и Богојавности, артикулисала је и своје специфичне принципе издвајања, волуменизације, одуховљења, организације и уређења црквене порте као светог волумена, који се битно разликује од околних световних структура у његовом непосредном окружењу.

Значи, елементе који дефинишу и оплемењују спољашњи свети простор и који је познат као црквена порта (храм, крстови, некрополе, поклонци, спомен-обележја, дворска или црквена башта, двор, пратећи смештајни објекти, комуникације, платои, степеништа, ограде), затим унутрашње просторе (зидови, врата, прозори, лукови, сводови, конструкције итд.), ...“треба посматрати не само у њиховим формалним аспектима који одређују архитектонски и амбијентални израз целине, већ и њиховим типолошким обележјима као изразима функција које су током времена обележавале употребу самих ових елемената“...

Дакле, у случају црквене порте сремскокарловачке, онтолошко-духовни, црквено-институционални и просторно-градитељски елементи чине јединствен, затворен и посебан, односно аутономни црквено-градитељски, иконографски и морфолошки систем, који на својствен начин артикулише стварност и специфичност такве синтетичке форме и њен црквено-духовни и просторно-градитељски контекст, али је и додатно афирмише као културно-историјску целину, творевину, тековину и актуелну стваралачку вредност и реалност.

Да бисмо је разумели, потребно је знати релевантне податке и разлоге о положају одабраних просторно-градитељских делова црквене порте, а онда и институционални, хијерархијски, функционални и положајни значај диспозиције појединачних објеката који чине православну црквену порту. Такође, од незаобилазног значаја су и карактеристични онтолошко-духовни (Богојавни) феномени и знаковите посебности неког старијег хришћанског знака или култног места, као и њихово место и улога у укупним односима светих, световних и заштитних делова црквене порте, како би створили представу о њеном лику и њеним специфичностима и карактеристикама. На основу тако створене слике о лику просторно-градитељске целине, као што је православна црквена порта, у стању смо да препознамо њене црквено-духовне, црквено-народне и (хи)јерархијско-статусне функције и да је због специфичних црквено-градитељских, иконографских и морфолошких карактеристика, разликујемо од осталих просторно-градитељских целина и облика, поготово што се она у односу на остале световне целине, битно разликује по својим духовно-световним подцелинама и јединицама које испуњавају и творе просторно-градитељске волумене и њен затворени просторно-градитељски систем и мистично-религиозни контекст.

Ово су свакако важни елементи и вредности црквене порте сремскокарловачке и везани су за архетипску онтолошко-духовну претходницу (откровење, утеловљење, волуменизацију и одуховљење Богојавног и светог култног места), за црквено-духовну институционализацију у оквиру (хи)јерархијско-епархијског система, затим за усвојени архетипски просторно-градитељски концепт православне црквене порте са духовном, световном и заштитном основом, као њену темељну структуру која преферира хијерархију и артикулише централни положај храмовне светиње, затим њену источно-западну осовинску оријентацију, ограђивање и издвајање од осталог профаног

окужења. Битна својства овако важних (јаких) елемената просторно-градитељског контекста правосалвне црквене порте сремскокарловачке, карактерише непроменљивост, трајност и снажније дејство, чиме они чине превагу над мање важним (слабим) елементима (чиниоцима) црквено-градитељског контекста. То је суштински разлог, због чега архетипски просторно-градитељски концепт са духовном, световном и заштитном основом, битно одређује основну карактеристику православне црквене порте, као специфичној и јединственој духовно-световној, амбијентално-урбаној и просторно-градитељској структури, целини и облику.

У односу на досадашњи црквено-градитељски континуитет архетипског концепта и његову досадашњу непроменљивост код препознатљивих просторно-градитељских облика црквене порте у Архиепископији карловачкој, може се рећи да он у структурисању било којег просторно-градитељског облика православне црквене порте, представља просторно-градитељску константу система.

Поред просторно-градитељског концепта и програма као константе, темељну карактеристику свих просторно-градитељских облика црквене порте у Архиепископији карловачкој, представљају оградни потези који дефинишу просторно-градитељски и црквено-амбијентални волумен порте. Према Мирча Елијадеу, они су карактеристични и за издвајање првих светилишта као посебног места у претхришћанско доба. Затим на подручју црквеног градитељства, њихов значај уочава и артикулише Светлана Мојсиловић приликом истраживања и изучавања манастира средњовековне Србије.

Исто тако, оградни потези православних црквених порти, присутни су и на аутономном подручју Митрополије и Патријаршије карловачке, али и у другим историјским црквено-територијалним областима помесне Српске православне цркве. Из тих разлога, можемо рећи да на истраживаном подручју Архиепископије карловачке, као и шире, оградни потези црквених порти имају историјски континуитет и карактеристични су за сваки појединачни просторно-градитељски облик црквене порте.

Међутим, за њих је везан и обредно-ритуални значај, јер је такво обредно посвећивање било у функцији одбране светог места, а нарочито у функцији заштите његових верника од демона, болести, смрти и других порока. Тангентни однос оградних потеза и „ауре светости“, артикулише заштитну основу црквене порте. Осим тога, према спољашњим приступним комуникацијама, за оградне потезе су везани главни улаз у духовни део, главни улаз у резиденцијално-протоколарни део и главни улаз у економски или смештајни део. Дакле, црквене ограде немају никакву фортификациону улогу, али због историјског континуитета и њихове вишезначне улоге у разликовању светог од световног простора, оградни потези црквене порте представљају оградну константу и важну црквено-амбијенталну и ортопраксичну структуру.

У одређивању типских карактеристика православне црквене порте, важно место припада култној подцелини, јер она представља суштинску тачку црквено-духовног, црквено-амбијенталног, просторно-градитељског и типолошког система. Њене три тежишне тачке (главни улаз у црквену порту; главни улаз у храм; и место за братске агапе или заједничке трпезе благодарности и хришћанске љубави) артикулишу место култа, чему су подређене диспозиције других просторно-градитељских јединица у црквеној порти. У односу на кардиналне правце оријентације, троугаоне везе и односи ових тежишних тачака култа, везани су претежно за северо-западни и југо-западни квадрант црквене порте, и они на тај начин одређују смисао сваком институционалном облику црквено-киновјиског живота. Тако пак и наведени троугаони однос тежишних тачака у култно-просторној структури било којег облика црквене порте, представља облик типске структуре и култно-просторну константу система, иако у оквиру неких просторно-градитељских облика њихов положај варира, због диспозиције система и карактеристика локације у насељу. То варирање неутиче на постојање троугаоне везе између ових познатих тежишних тачака. Дакле, оно битно утиче на изглед или облик троугаоне везе између тежишних тачака, али не и на суштински однос тежишних тачака у оквиру култно-просторне константе у систему.

У ланцу типолошких карактеристика просторно-градитељских јединица црквене порте у Архиепископији карловачкој, посебно се истиче храмовна светиња. Њене основне карактеристике су: осовинска оријентација храма запад-исток, затим главни западни улаз; и споредни јужни или северни улаз код једне групе и споредни јужни и северни улаз код друге групе примера. Такође, и овај однос је сталан. На тај начин, он представља црквено-градитељску константу која има пресудан утицај на диспозицију осталих црквено-градитељских јединица у спољашњем светом и црквено-амбијенталном волумену православне порте.

На крају, уз наведене типолошке карактеристике и друге вредности црквене порте сремскокарловачке, због стилско-градитељске надоградње средњовековне панонско-војвођанске структуре црквене порте у Архиепископији карловачкој од почетка 18. до почетка 20. века, обележје типске структуре православне црквене порте везано је за архитектонско-стваралачку и црквено-пејзажну концепцију створених вредности градитељско-урбане и просторно-пејзажне целине у њеном иконографски и морфолошки препознатљивом светом и црквено-амбијенталном волумену. На тај начин, јасно је да православну црквену порту као типску структуру у Архиепископији карловачкој не одређује просторна диспозиција црквено-градитељских елемената, већ њена карактеристична стилско-градитељска допуна наслеђене средњовековне панонско-војвођанске структуре, коју су под утицајем барокног и традиционалног градитељства изнедрили анонимни народни и ретко познати неимари тога времена.

Дакле, у оквиру наведених карактеристика и вредности црквене порте, за типологију њених облика важна је просторно-градитељска анализа њених саставних и препознатљивих делова, који чине недељиву духовно-световну структуру црквене порте. При томе несмијемо заборавити да између унутрашњег светог простора храма и спољашњег светог простора око храма, постоји стална и недељива веза. Та веза је врло значајна, јер утиче на унутрашњу организацију, морфологију храмовне светиње и спољашњи облик и величину светог простора око храма. А, посредно се одражава на везе и односе са суседним резиденцијално-смештајним и економским структурама и објектима, са којима је храм у међусобном односу.

Храм као доминанта система битно утиче на њихово хијерархијско, институционално и положајно груписање унутар православне црквене порте, образујући функционалне групације као специфичне и функционално јединствене просторно-градитељске целине унутар затвореног унутрашњег волумена. Он одређује повезивање делова нижег реда у целину, а одређује и диспозицију тих делова у оквирима унутрашњег ограђеног, сегментно рашчлањеног и функционално сједињеног, организованог и целовитог простора црквене порте. Сви ови елементи просторно-градитељског стварања и организације црквено-светих волумена са припадајућим црквено-градитељским јединицама, образују одређени спољашњи свети простор са култним и пратећим световним садржајима у јединствени просторно-градитељски систем и црквено-амбијенталну целину православне порте сремскокарловачке. Парцијално посматрано, ови делови могу представљати целине извесног типолошког реда, али њихов значај резултира из улоге, коју имају у ширем склопу оваквог црквено-духовног и просторно-градитељског система, укључујући ту поред композиционих и његове функционалне компоненте.

5. Карактеристична култно-просторна структура православне црквене порте

Досадашњом анализом и према синтетизованој ауторској Табели I у овом раду, установљено је осам просторно-градитељских и типолошких облика православне црквене порте сремскокарловачке. Сваки од њих, темељи се на истоветном архетипском концепту са духовном, световном и заштитном основом. Ипак, сваки од њих, у складу са нареченим (хи)јерархијско-епархијским статусом, има нијансирано-хијерархијски степенован просторно-градитељски програм и структуру. Али исто тако, за сваки од њих, карактеристично је да има своју специфичну просторно-градитељску структуру, која је у директоњ узрочно-последичној вези са црквено-институционалним обликом киновијског живота и (хи)јерархијско-епархијским статусом наречене црквено-духовне институције. На тај начин, овакав иконографски контекст, најнепосредније артикулише синтетичку форму и морфологију, развој и типологију просторно-градитељских облика православне црквене порте сремскокарловачке.

У црквено-градитељском смислу, сваки од осам просторно-градитељских и типолошких облика православне црквене порте сремскокарловачке, обликован је као засебна просторно-градитељска целина, која је функционално подређена центру система. То је православна храмовна светиња као интегративна, суштинска и синтетичка основа сваком институционалном и просторно-градитељском облику црквене порте. Хоризонтални план архетипског просторно-градитељског концепта и програма представља централно просторно-градитељско решење у којем храмовна вертикала доминира као хијерархијска доминанта. Затим, она је још исконски, институционални, положајни, асоцијативни, суштински и Богомдани центар система. Њеном добоко инспиративном вертикализму и смислу, све је подређено у оквиру припадајућег Богојавног и светог црквено-амбијенталног волумена.

У оквиру централног просторно-градитељског решења са храмовном вертикалом, препознатљива и карактеристична је култно-просторна структура, која представља системску вредност, суштину и

дубоко инспиративни верски смисао православно профилисаног духовног бића. Она се темељно ослања на своја ортодоксно и ортопраксично, односно светитељски и функционално опредељена упоришна места у култном делу. То су уствари тежишне тачке култне подцелине које артикулише 1. улаз у црквену порту; 2. улаз у храм; и 3. место за братске агапе или трпезарија.

Ове тежишне или култне тачке, преко којих се остварује суштинска веза и однос између хришћански-православно профилисаног духовног бића и светих структура у култном делу црквене порте, и преко којих се такође достиже црквено-духовна пуноћа и савршенство обредно-религиозног чина, представљају утемељен и кузално условљен ортодоксни и ортопраксични однос, везу и функцију. Осим тога, оне чине суштину култа и црквено-духовне вертикале, артикулишу функцију светог волумена намењеног за обредно-религиозне радње и чине темељно упориште црквено-духовног смисла, опстајања и трајања. Њихова међусобна условљеност и повезаност, открива трајну и каузалну везу светог дела (храм), световног дела (трпезарија) и заштитног дела (ограда са улазом) православне црквене порте. И управо у тој троугаоној култној вези, препознатљива је и доминира инспиративна и мистична суштина светости, по чему се та карактеристична култно-просторна структура духовног центра и њен суштински значај и смисао још прецизније артикулишу појмовним одредницама, односно сада већ установљеним називом или познатим слоганом „троугао светости“. Дакле, из условљености и повезаности ових тежишних тачака култа, препознатљива је троугласта веза и интегративан однос унутрашњег и спољашњег светог волумена, који неминовно артикулишу троугласту синтетичку форму ове карактеристичне структуре за култну подцелину православне црквене порте сремскокарловачке.

Иманентни или дефинисани просторно-градитељски облик и волумен црквене порте, према кардиналним правцима утемељеним на храмовној осовинској оријентацији исток-запад – као константи, састављен је из четири дела или квадранта. У наведеном контексту, цео ограђени спољашњи свети и црквено-амбијентални волумен, може се поделити на западни, источни, јужни и северни квадрант. Међу постојећим квадрантима, такође постоји хијерархија. Централни значај и место припада западном, односно северо-западном и југо-западном квадранту, јер су они везани за духовни део и његову јединствену и карактеристичну духовно-просторну или култну структуру (улаз у порту – храм – трпезарију). Зато је западни квадрант са својим северо-западним и југо-западним делом, познат још као култни квадрант (Види схему: Карактеристична култно-просторна (духовна) структура патријаршијске порте).

У том оквиру егзистирају и функционишу ортопраксичне црквено-институционалне и просторно-градитељске структуре, које су у функцији наречене црквено-духовне институције. Такође, познато је да у (хи)јерархијско-епархијском смислу постоје статусно степеноване црквено-духовне институције (манастир, парохија, намесништво итд.), али није познато да постоје узаконена правила или канони о организацији спољашњег светог волумена и његових хијерархијски или статусно степенованих просторно-градитељских јединица око православног храма као окоснице ових црквено-институционалних јединица.

Зато нам је ту од помоћи архетипски просторно-градитељски концепт, који као усвојено и неписано правило са духовном, световном и заштитном основом кроз црквено-градитељску историју, артикулише основне структуралне јединице спољашњег светог волумена – као иманентне структуре православне црквене порте. Наравно, ту је и архетипски просторно-градитељски програм, који под утицајем локалних прилика нијансирано-хијерархијски и последично степенује и артикулише хијерархијско-епархијско достојанство, статус и структуру црквено-градитељских јединица за потребе наречене црквено-духовне институције и припадајућег волумена и облика црквене порте.

Зато није случајно, што се у оквиру просторно-градитељског контекста и облика Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке, јасно издвајају њене подцелине и делови, структуре и модели, који непосредно зависе од центра система у којем доминира храмовна вертикала са иманентним просторно-градитељским волуменом. Храмовна светиња као хијерархијска, институционална, просторна, духовна, обликовна и положајна доминанта система, својом диспозицијом на просторно-градитељској локацији, односно Богојавном и светом месту, битно утиче на схему православне црквене порте у Архиепископији карловачкој. Захваљујући горе поменути и каузално условљеним везама и односима у оквиру претходно хипотетичке и сада дефинитивно функционално-последичне релације „онто-духовна претходница – институција – функција – облик“, препознатљиви и утврђени

су константни односи и везе у систему спољашњег светог волумена – као иманентној структури и облику православне црквене порте. Они дефинитивно постоје и огледају се у:

- усвојеном архетипском концепту, којег артикулише просторно-градитељска константа са духовном, световном и заштитном основом,
- усвојеном архетипском програму, који под утицајем локалних прилика нијансирано-хијерархијски и последично степенује и артикулише хијерархијско-епархијско достојанство, статус и структуру црквено-градитељских јединица за потребе наречене црквено-духовне институције и припадајућег волумена и облика црквене порте. Зависно од локалних прилика, архетипски програм артикулише духовно програмску основу са култним местом, али и капеле, крстове, костурнице, поклонце, спомен-обележја, затим световну програмску основу са резиденцијално-протоколарним и смештајно-економским делом и коначно заштитну програмску основу са оградним потезом и „ауром светости“,
- хијерархијској и положајној доминацији система кроз врло инспиративан облик храмовне вертикале са црквено-градитељском структуром, коју артикулише централни положај храма, затим осовинска оријентација храма исток-запад и споредни или бочни северни и јужни улаз у храм,
- створеној култно-просторној структури, коју артикулише главни улаз у порту, главни улаз у храм и место за братске агапе или заједничке трпезе благодарности и хришћанске љубави. То су тежишне тачке препознатљиве, јединствене и карактеристичне култно-просторне структуре, које чине суштинску „троугаону светост“ у оквиру затвореног система православне црквене порте,
- стално присутној оградној константи која има вишезначну улогу, али ипак са главним смислом и циљем да раздвоји свети од световног простора, да артикулише спољашњи свети и црквено-амбијентални волумен и да заштити свети волумен од демона, болести, смрти и других порока,
- стално присутној заштитној константи, као недимензионираној заштитној структури изван оградне константе, која је дефинисана и названа „ауром светости“ и у којој се осећа присуство, дејство и радијално ширење благотворне црквено-духовне енергије.

Ови константни односи у систему, карактеристични су за све просторно-градитељске облике црквене порте сремскокарловачке у оквиру Основне и Изведене типолошке групе, али нису карактеристични за четири облика Нетипичне типолошке групе. На тај начин, сасвим је уочљиво да се ради о истој црквено-духовној структури и да се она јавља код свих осам, досада препознатљивих просторно-градитељских облика православне црквене порте сремскокарловачке у Архиепископији карловачкој. Односно, не постоји само код оних нетипичних облика код којих не постоји спољашњи свети волумен, као иманентна структура црквене порте сремскокарловачке.

Из тог разлога, ако се просторно-градитељска организација православне црквене порте сведе на хоризонтални план, следи и његова препознатљива читљивост која указује на централно просторно-градитељско решење са храмовном вертикалом или утврђеном функционалном култном подцелином, затим резиденцијално-протоколарним и смештајно-економским деловима у оквиру световне подцелине, те оградим потезом и заштитним опсегом „ауре светости“ око црквене порте у оквиру иманентне заштитне подцелине. У оквиру једноставније читљивости хоризонталног плана, храмовна светиња доминира као композициона и суштинска доминанта система и централног решења, а споља видљиви оградни потез око црквене порте, артикулише свети и црквено-амбијентални волумен порте сремскокарловачке. Дакле, оваква читљивост афирмише и шематску представу црквене порте, која се у односу на кардиналне правце може артикулисати геометријским четвороугаоним обликом са храмовном светињом у центру и кружном пројекцијом непосредног окружења којег чине „аура светости“, хришћанско-православна заједница и црквено имање (Види напред: Парохијска црквена порта просторно-градитељска схема). На тај начин, храмовна вертикала је недвојбено осовинска, хијерархијска, институционална, обликовна и положајна, односно тежишна или централна тачка просторно-градитељског система православне црквене порте сремскокарловачке.

IV. Закључак

Просторна анализа архетипског концепта и култно-просторне структуре изабраних просторно-градитељских облика црквене порте у Архиепископији карловачкој, произашла је као резултат проучавања специфичне црквено-градитељске структуре са иманентним волуменима спољашњег светог простора и посебно артикулисаном иконографијом и морфологијом светости, затим светог озрачја са „ауром светости“, црквено-духовног, црквено-институционалног, градитељско-урбаног и просторног-пејзажног идентитета. То свакако представља њено специјално обележје и суштински значај у дуговечном црквено-историјском развоју и типологији облика на изабраним ставропигијалним локацијама Архиепископије сремске од почетка 18. до почетка 20. века, поготово што су исти настајали и развијали се након значајних друштвено-историјских промена везаних за Велику сеобу Срба 1690. г. и под стожерним окриљем аутономне Митрополије, односно Патријаршије карловачке у оновременој Хабзбуршкој монархији.

Карактер Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке у Архиепископији сремској произлази из (хи)јерархијско-епархијског статуса наречене црквено-духовне институције и припадајућих или усвојених облика црквено-киновијског живота на административно-територијалном подручју манастира, парохије, намесништва, епархије и других познатих црквено-институционалних јединица са својим иманентним црквено-управним подручјем у одређеном историјском раздобљу, као и услова локације („Богојавног духа места“) на којој се димензионира спољашњи свети волумен, односно установљава и развија институционални, а назидава и артикулише просторно-градитељски и типолошки облик црквене порте.

У структурализацији познатих историјских и савремених облика црквене порте, изворни иницијални значај има архетипска онтолошко-духовна претходница (откровење, утеловљење, маркирање, одуховљење и волуменизација светог култног места). Затим следи црквено-духовна институционализација у оквиру (хи)јерархијско-епархијског система, да би се на крају, у иманентни и примерени оквир спољашњег светог волумена, имплементирао усвојени архетипски просторно-градитељски концепт и програм црквене порте са духовном, световном и заштитном основом, који има темељни значај у артикулисању функција наречене црквено-духовне институције.

Оваква архетипска структура уз нијансирано-хијерархијски степеновану програмску допуну садржајних јединица за наречени црквено-институционални облик, која преферира иконографско и хијерархијско степеновање институције и спољашњег светог волумена око храма, артикулише централни положај храмовне светиње, затим њену усвојену источно-западну осовинску оријентацију, а на крају, и традиционално ограђивање и издвајање од осталог профаног окружења.

На овај начин, црквена порта као наслеђе са историјским континуитетом представља облик црквено-градитељске традиције, који је према установљеном степену црквено-духовне институције, дефинитивно задржао, утврдио и артикулисао иманентну диспозицију спољашње структуре са припадајућим волуменом око православног храма. Сходно томе, кроз црквено-градитељску историју, сваком установљеном степену црквено-духовне институције, иманентан је припадајуће степеновани просторно-градитељски волумен и облик православне црквене порте.

На крају, кроз црквено-градитељску историју православна црквена порта везана је за постојање хришћанско-православне заједнице и установљење црквено-духовне институције. На тај начин, она је непосредно везана за насељено или грађено место и урбани контекст, а у неким случајевима и за природни и рурално-природни контекст.

У вези с тим, облици парохијских, намесничких, епархијских, затим архиепископске, митрополијске и патријаршијске црквене порте у насељу, везани су за хијерофанични и теофанични гениус лоци (Богојавни дух места) и сведени су на непосредне, дефинисане и свете волумене храма и црквене порте на потезу улице, градског или сеоског трга, а најчешће раскршћа у насељу. Међутим, у случају манастирских облика порте, може се рећи да су они везани за природне или рурално-природне пределе са чудотворном или мистичном димензијом хијерофаничног и теофаничног гениус лоци, односно Богојавне локације у духу црквено-народног разумевања и поимања црквене порте.

Дакле, ови институционални, структурални и контекстуални елементи у градивном смислу, артикулишу или творе јединствену просторно-градитељску целину спољашњег светог волумена око православног храма, који као његова иманентна структура артикулише неки наречени (хи)јерархијско-

епархијски степен или облик порте. На тај начин, свети волумен као посебно оплемењена структура и оквир црквене порте, испуњавају примерено степеновани елементи светости који су препознатљиви по сценичним и хришћанско-знаковитим, односно просторно-пејзажним, градитељско-урбаним и црквено-амбијенталним садржајима, али и по својој иконографско-морфолошкој структури са локалним утицајима.

Временска димензија и друштвено-историјски догађаји кроз које је настајала црквена порта сремскокарловачка од почетка 18. до почетка 20. века, утицали су на поступно прилагођавање суштинског карактера иконографије, морфологије и синтетизованог просторно-градитељског облика објективним црквено-институционалним захтевима. Они су били усклађени са (хи)јерархијско-епархијским системом субординације, организације и вршења црквено-духовне власти на одређеном административно-територијалном подручју, али и са политичким, културним и економским приликама, које су готово биле од пресудног значаја за њихов одрживи опстанак и трајање. У таквом конгломерату оновремених друштвено-историјских прилика и односа у Архиепископији сремској, које су каузалним везама и односима према темељном функционално-последичном обрасцу „онто-духовна претходница – институција – функција – облик“, суштински утицале на институционалну, просторно-градитељску и типску структуру црквене порте на разним локацијама, дошло је до синтетизовања иманентних структура и просторно-градитељских јединица и облика са приметним локалним утицајима и моделима Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке.

Дакле, у наведеном контексту, досада уочене и у овом раду скраћено презентоване особине црквене порте у првопрестолничкој Архиепископији Митрополије карловачке, које трајно карактеришу, артикулишу и афирмишу сремскокарловачки облик црквено-духовне вертикале са припадајућим сремскокарловачким обликом православне црквене порте, затим који творе јединствену целину, али и просторно-градитељски и типолошки облик Српскоправославне црквене порте сремскокарловачке, несумњиво да представљају значајно креативно-стваралачко остварење на темељима архетипског просторно-градитељског концепта и естетских преокупација локалних, како анонимних неимара од почетка 18. до почетка 19. века, тако и познатих неимара током 19. века, а поготово на крају 19. и почетком 20. века који су несумњиво надоградили првобитну средњовековну синтетичку форму црквене порте сремскокарловачке.

V. Литература

1. **Богојевић Ратомир**, Прилог тумачењу архитектонске целине, Зборник радова Архитектонског факултета Универзитета у Београду, Београд 1953.-1956. г.
2. **Димић Жарко**, Сремски Карловци, Карловачки круг, Сремски Карловци 2003. г.
3. **Елијаде Мирча**, Свето и профано, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад 1986. г.
4. **Законоправило Светога Саве**, према М.М. Петровићу – научном саветнику Историјског института САНУ, представља званични Номоканонски зборник Српске православне цркве (види Миодраг М. Петровић, Христос и Христ, Мисионарски и духовни центар Атос, Београд 2004. г.)
5. **Законоправило Светог Саве**, Традиција и савремено српско црквено градитељство, Институт за архитектуру и урбанизам Србије – Богословски факултет у Београду, Посебна издања ИАУС, бр.24., Београд 1995. г. – превод са старословенског Сања Ристић.
6. **Косовац Мата**, Српска православна Митрополија карловачка по подацима из 1905. г., Српска манастирска штампарија, У Карловцима 1910. г.
7. **Куртовић-Фолић Нађа**, Црквено градитељство – традиција или трансформација архитектонских облика, Иститут за архитектуру и урбанизам Србије и Богословски факултет, Традиција и савремено српско црквено градитељство, Посебна издања ИАУС, бр.24., Београд 1995. г.
8. **Куртовић-Фолић Нађа**, Развој архитектуре и насеља, Књига I – Развој архитектуре, Архитектонски факултет, Београд 2001. г.
9. **Куртовић-Фолић Нађа**, Прилог унапређењу методологије рада на заштити и обнови градитељског наслеђа (Утврђивање јаким типолошких елемената просторних културно-историјских целина), Љетна школа урбанизма – Шипово `98 (24 – 29 август 1998), Зборник радова, Урбанистички завод Републике Српске – Бања Лука, Бања Лука 1998. г.
10. **Мојсиловић Светлана**, Просторна структура манастира средњовековне Србије, Саопштења – Communications, Број XII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 1981. г.
11. **Norberg-Schulc Christian**, Становање – Станиште, урбани простор, кућа, Грађевинска књига, Београд 1990. г.
12. **Петровић М. Миодраг**, Положај и права византијског цара у Цркви, Издао аутор, Штампa – “Сава Михаић” Земун, Београд 1972. г.
13. **Поповић Светлана**, Крст у кругу – Архитектура манастира у средњовековној Србији, Просвета – Београд и Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, Београд 1993. г.
14. **Трактенберг Марвин / Хајман Изабел**, Архитектура од преисторије до постмодернизма, Грађевинска књига, Београд 2006. г.
15. **Ђеримовић Љ. Велимир**, Православна црквена порта у првопрестолничкој Архиепископији Митрополије карловачке – развој и типологија облика, Докторска дисертација, Библиотека Факултета техничких наука – Департман за архитектуру и урбанизам Универзитета у Новом Саду, Нови Сад 2007. г.
16. **Ђеримовић Љ. Велимир**, Престолни архијереји Карловачке митрополије као градитељи митрополијско-патријаршијских структура у Архиепископији карловачкој, Магистарска теза, Библиотека Факултета техничких наука – Департман за архитектуру и урбанизам Универзитета у Новом Саду, Нови Сад 2000. г.
17. **Ђеримовић Љ. Велимир**, Градитељска традиција и савременост православне црквене порте, Часопис за урбанизам, архитектуру и дизајн „Архитектура“, Клуб архитеката – Архитектонски форум, Београд & Подгорица, септембар 2007. г., Број 117.
18. **Ђеримовић Љ. Велимир**, Православна црквена порта и савремена урбаност, Нова урбаност – Глобализација – Транзиција, Друштво урбаниста Београда, Београд 2007. г.
19. **Ђеримовић Љ. Велимир**, Светост православне црквене порте, МАПА-Магазин Пејзажна архитектура, Година III, Број 3., Београд новембар/децембар 2007. г.
20. **Ђеримовић Љ. Велимир**, Сремски Карловци и Даљ престолни центри Карловачке митрополије, Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке, Београд 2007. г.
21. **Цисарж А. Бранко**, Црквено право I, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд 1970. г.

VI. Сlike

Слика 1. Стара епархијска карта под називом «Срем као Архиепископија карловачка»

Извор: Душан Петровић – Историја Сремске епархије, Епархија сремска, Сремски Карловци 1970. г.

На овој карти Срем и Архиепископија карловачка су јединствена географска и црквено-управна целина и простиру се у међуречју Саве и Дунава на око 6.700 км²

Сремски Карловци – патријаршијска порта Светог Николе – почетак 20. века

Извор: Станчић Донка, Архитект Владимир Николић, Нови Сад 1999. г.; Васић Павле, Топографија Сремских Карловаца, Нови Сад 1978. г.

Слика 2. Западни потез патријаршијске црквене порте (двор 1892. – 1984. г., саборни храм Светог Николе 1758. – 1762. г. и патријаршијска библиотека 1938. – 1939. г.) – поглед на северо-западна прочеља

Слика 3. Нови патријаршијски двор (1892. – 1894. г.) и патријаршијски саборни храм Светог Николе (1758. – 1762. г.) са парковно-резиденцијалним структурама на разгледници између два светска рата – поглед из порте на источно прочеље двора и саборног храма.

Слика 4. ТАБЕЛА – ТИПОЛОШКО РАЗВСТАВАЊЕ ХРИШЋАНСКИХ ИНСТИТУЦИЈА СА ПРИПАДАЈУЋИМ ОБЛИКОМ ЦРКВЕНЕ ПОРТЕ

Слика 5. На приложеној схеми видимо архетипски концепт црквене порте у Архиепископији карловачкој, односно *схему доминантног правоугаоног облика са артикулисаним елементима:*

А) Духовне основе

Б) Световне основе

Ц) Заштитне основе

Слика 6. На приложеној схеми видимо архетипски програм црквене порте у Архиепископији карловачкој, односно *схему доминантног правоугаоног облика са садржајним и конститутивним елементима.* То су:

А) Духовна програмска основа са конститутивним и контекстуалним јединицама, као што су:

1. Култно место – православни храм
2. Капеле, крстови, костурнице, поклонци, спомен-обележја и др.

Б) Световна програмска основа са конститутивним и контекстуалним јединицама, као што су:

1. Протоколарно-резиденцијални део
2. Смештајно-функционални / економски део

В) Заштитна програмска основа са конститутивним и контекстуалним јединицама, као што су:

1. Ограда црквене порте
2. «Аура светости»

Слика 7. Парохијска порта – просторно-градитељска схема

I Архетипски концепт

А) Духовна основа

Б) Световна основа

В) Заштитна основа

II Основни просторно-градитељски програм

А) Духовна основа

1. Парохијски храм са звоником, куполом и крстом, са црквеним крстом у порти или пред портом, са гробним местима или костурницом и надгробним каменим обележјима заслужних хришћана за црквено-народни живот локалне парохијске заједнице и иманентним светим волуменом око храма.

Б) Световна основа

1. Парохијски дом са стамбеним делом за свештеника, парохијском канцеларијом, црквено-општинском канцеларијом, архивом, библиотеком, воштарницом
2. Парохијска парковно-баштенска целина, позната као парохијска или црквена башта
3. Српска православна вероисповедна школа
4. Смештајно-економски део – економско двориште, радионице, коњушнице, сеници, амбари, спремишта за храну, дрва, оруђе и алат, утилитарни врт и др.
5. Парохијско имање – обрадиве оранице, виногради, шуме

Ц) Заштитна основа

1. Парохијска ограда
2. "Аура светости"

Слика 8. ТАБЕЛА – ПРОСТОРНО-ГРАДИТЕЉСКА ЦЕЛИНА СПРСКОПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ ПОРТЕ У СРЕМСКОКАРЛОВАЧКЕ

Слика 9. Карактеристична култно-просторна (духовна) структура патријаршијске порте – схема

1. Патријаршијски облик киновије
2. Затворена структура
3. Четвороугаони модел
4. Ограђено језгро – патријаршијска црквена порта
5. Духовни центар
 - константа и доминанта система – **храм**
 - смисао хришћанске љубави и трајања – **трpezарија** (свечана, протоколарна и архијерејска)
 - смисао патријаршијске комуникације између парохијана и цркве – **улаз**
6. "Аура светости"